

УДК 342.57

Н. В. Мішина

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО У ПОЛІСЕКТОРНИХ МОДЕЛЯХ СУСПІЛЬСТВА

Постановка проблеми. На сучасному етапі в Україні продовжується розвиток як громадянського суспільства в цілому, так і його окремих інститутів. Саме тому є доцільним детальніше та більш критично проаналізувати найбільш розповсюджену в Україні полісекторну модель суспільства, яка запозичена українськими дослідниками у зарубіжних колег; вона передбачає поділ суспільства на три сектори. Трьохсекторна модель суспільства є дуже схематичною та узагальненою, не дає повну картину сучасного суспільства, наприклад, у ній не знаходиться місця для інституту родини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Під час написання статті було використано переважно дослідження іноземних вчених (Х. Анхайеру, К. Ганну, Д. Гартону, Л. Саламону, С. Салхані, Л. Теріо та інших), у яких розглядаються шляхи вдосконалення трисекторної моделі з метою приведення її у відповідність до потреб сучасних науковців. Наскільки відомо авторові, в **Україні аналогічні дослідження відсутні.**

Метою статті є розгляд полісекторних моделей суспільства, які пропонують вчені, тобто моделей, що розглядають суспільство як три, чотири чи більше секторів взаємодії.

Найбільш популярною на сучасному етапі є модель поділу суспільства на три сектори. Перший традиційно іменують «публічним». Деякі вчені пропонують «вважати першим сектором державу» [1, с. 12], однак слід зауважити, що, по-перше, не досить зрозумілим є, що саме вони мають на увазі під державою (весь державний апарат, окремі державні органи тощо). По-друге, у такому разі поза поділом на сектори залишаються органи місцевого самоврядування, які в демократичних країнах, як і державні органи, є органами публічної влади. Отже, уявляється більш коректним до першого сектора відносити органи публічної влади, яка на сучасному етапі представлена органами державної влади та місцевого самоврядування (муніципального управління).

Другий сектор традиційно називають «бізнес сектор» [2, р. 20], «приватний сектор», «приватний прибутковий сектор», «ринок». Якщо окреслити

межі приватного прибуткового сектора більш точно, то до нього входять суб'єкти підприємницької діяльності – фізичні особи та юридичні особи, які засновані не на державній формі власності.

Деякі дослідники вважають, що порядок згадування секторів має бути іншим. Дехто просто перераховує сектори не у традиційному порядку, ніяк не аргументуючи це [3, р. 1; 4, р. 39–41], дехто спеціально звертає увагу на цей факт і пропонує «на першому місці» розмістити приватний сектор, а «на другому» – публічний. Наприклад, американський дослідник К. Ганн аргументує свою позицію так: «Перший сектор – це корпорації, метою яких є отримання прибутку, та малий бізнес. Перший сектор є серцем економіки. Другий сектор складається з органів державного управління на державному, місцевому та федеральному рівнях. Уряд (в ідеалі) знаходиться під демократичним контролем та існує для громадян» [5, р. 2].

Але навряд чи можна погодитися з такою пропозицією. Якщо розмішувати сектори у певній послідовності, то першим обов'язково буде публічний сектор. По-перше, саме на його рівні вирішується питання про те, чи будуть взагалі існувати інші сектори, якщо так, то які саме та в якому обсязі вони будуть представлені. По-друге, на рівні публічного сектора здійснюється правове регулювання всіх секторів. Визначаючи пріоритет публічного сектора, можна провести аналогію з теорією розподілу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову. Теоретично усі три гілки мають бути рівними, але навряд чи це є можливим, хоча б з огляду на те, що більшість норм, за якими формуються та функціонують органи виконавчої та судової влади, встановлюють органи законодавчої влади.

Щодо третього сектора суспільства, то на сучасному етапі саме він привертає найбільшу увагу дослідників. В україномовній та російськомовній літературі (як назва сектора) традиційно використовується термін «третій сектор», причому його прийнятність, наскільки відомо авторові, не викликає критики. Цей термін був запозичений в англійській літературі; одним із перших його використав Теодор Левіт у 1973 році у монографії «Третій сектор: нова тактика відповідального товариства» [6]. Але в англійській літературі на сучасному етапі назва «третій сектор» викликає досить жваві дискусії. Так, деякі науковці не підтримують її тому, що це надає перевагу «першому сектору». Наприклад, Н. Деакін стверджує, що цей термін «припускає першість першого та другого секторів, держави та ринку» [7, р. 9]. Д. Гартон відмічає недоцільність використання терміна «третій сектор», коли йдеться про постачання товарів, робіт, послуг. На його думку, це надає підстави належати до інститутів цього сектора як до «третього» (тобто останнього, найбільш небажаного) виду постачальників товарів, робіт, послуг – після інститутів публічного та приватного прибуткового секторів [4, р. 37].

На сучасному етапі найбільш розповсюдженими є два підходи до визначення третього сектора. Перша група вчених вважає, що «...не варто присвячувати багато зусиль тому, щоб виявити основні характеристики добровільних неприбуткових інститутів із метою чіткого окреслення границі добровільного сектора» [8, р. 31]. Справді, границі можна встановити:

1) шляхом виключення, перерахувавши ті інститути, які до сектора не входять;

2) шляхом перерахування характерних рис інститутів, які входять саме до цього сектора.

Друга група вчених вважає найбільш оптимальною та використовує у своїх працях останню точку зору. Уявляється, що визначення третього сектора має містити не посилання на сферу, в якій не функціонують його інститути, а саме ознаки цих інститутів.

Більшість англомовних авторів погоджується з пропозиціями Л. Саламона, Х. Анхайера та групи вчених, які випрацювали термінологічний апарат для проведення дослідження за проектом порівняльного аналізу неприбуткового сектора в різних країнах. Тому розглянемо їх детальніше у тому вигляді, в якому вони викладені у найбільш сучасній праці одного з авторів – Х. Анхайера «Неприбуткові організації. Теорія, менеджмент, політика» (2006) [9, р. 40–47]. Він пропонує виділяти п'ять ознак інститутів третього сектора: наявність організаційної єдності; приватна природа інституту; самостійне керівництво своїми справами; створення інституту з метою іншою, ніж мета отримання прибутку; добровільність, тобто заснування інституту без примусу і його існування на основі самодіяльності мас і завдяки підтримки громадськості.

На нашу думку, ключовою ознакою є остання, п'ята. Тому доцільно розглянути її детальніше. Ця ознака вважається дискусійною – пропозиція не включати її до невід'ємних ознак інститутів третього сектора зустрічається у працях С. Хатча [10], М. Брентон [11], П.6 [12, р. 133]. Але, на думку Х. Анхайера, щоб увійти до неприбуткового сектора, організації мають залучати добровольців (волонтерів) до свого функціонування та управління. Водночас ті організації, членство в яких є обов'язковим, або як-небудь по-іншому зумовлюється чинним законодавством, навіть за наявності зазначеної вище характеристики, будуть виключені з неприбуткового сектора [9, р. 49].

У наведеному вище формулюванні ознака добровільності і добровольчості не є невід'ємною ознакою інститутів третього сектора. Перший критерій – залучення добровольців до роботи організації або до управління нею – є дискусійним. Так, добровольці можуть залучатися до роботи органів державної влади та місцевого самоврядування, але це не наближує ці органи до інститутів третього сектора.

Що ж до другого критерію, то застосувати його не завжди є можливим: у деяких випадках інституту членства в організаціях третього сектора взагалі не буде (наприклад, в органах самоорганізації населення). Р. Патнем цілком влучно зазначає, що «формальна «наявність членського квитка» може не точно відображати дійсний ступень участі у громадській роботі. І тому особа, яка «належить» до півдюжини громадських груп, може насправді не проявляти активності в жодній із них. Що насправді має значення з цієї точки зору на соціальний капітал та громадянську активність, так це не номінальне, але активне членство» [13, р. 58].

До цієї ознаки було б доцільним включити і вимогу щодо того, що ініціатива створення інституту третього сектора має виходити не від осіб публічного права. Аналогічної думки дотримується П.6, зазначаючи, що «організація неприбуткового сектора має бути створена не за ініціативою органу публічної влади» [12, р. 133].

В англійській мові для позначення цієї ознаки використовується термін «voluntary», який можна перекласти і як «добровольчий», і як «добровільний». Великий тлумачний словник сучасної української мови надає два значення прикметнику «добровільний»: «1) здійснюється, діє і т. ін. з власного бажання, доброї волі, без насилля, примусу; прот. примусовий; 2) який утворюється, існує на основі самодіяльності мас, завдяки підтримки громадськості». У тому ж словнику «добровольчий» визначається як «прикметник до «доброволець», а «доброволець», як «той, хто з власної волі береться за виконання яких-небудь обов'язків, якоїсь роботи, волонтер» [14, с. 230].

Уявляється, що сутність інститутів третього сектора більш повно та точно відображає саме термін «добровільний» у своїх обох значеннях. Багато вчених використовують цей прикметник для створення альтернативних назв для третього сектора. Досить поширеними є терміни «громадський сектор» (community sector), або «добровільний і громадський сектор».

Термін «добровільний і громадський сектор» містить у собі вказівку на те, що до сектору входять як добровільні інститути, які функціонують на будь-якому рівні, так і інститути, що функціонують на рівні співтовариств, насамперед місцевих (локальних, географічних тощо), але на цьому рівні може функціонувати й інститут публічного або приватного прибуткового сектора, тому це не є необхідною ознакою третього сектора. Отже, на думку цих дослідників, сектор містить дві відокремлені частини – громадський інститути та добровільні інститути. Різницю між ними вони пояснюють так: «добровільна група має справу з окремим питанням на рівні держави, регіону чи на місцевому рівні (таким питанням може бути медична допомога, екологічна проблема або діяльність за інтересами – місцевий клуб філателістів чи акторське товариство). Що ж до громадської групи, яка діє на рівні локального співтовариства, то вона має справу з різнорідними питаннями, які є типовими для локального співтовариства» [15]. Як правило, «добровільний сектор є більш широким, ніж громадський, він фокусується на наданні послуг та більше залежить від благодійних пожертв та фандрайзінгу. Багато добровільних організацій є основними постачальниками послуг, особливо у сфері охорони здоров'я, допомоги інвалідам та послуг для літніх осіб. Громадський сектор, з іншого боку, є меншим за розміром та фокусується на проблемах певного співтовариства (географічного чи за інтересами)... На практиці, багато організацій (третього сектора – Н.М.) поєднують в собі елементи обох субсекторів...» [16].

Зважаючи на це, деякі вчені виділяють окремо громадський і окремо добровільний сектори, говорять про «громадський і добровільний сектори» (community and voluntary sectors) [17, р. 87]. Однак територіальні та функціональні відмінності між інститутами цих двох секторів (дивись вище) не

є настільки істотними, щоб говорити про наявність двох окремих секторів. Ці відмінності також не є достатньо вагомими для того, щоб називати третій сектор добровільним і громадським, маючи на увазі розділення інститутів, що входять до нього, на два субсектори.

Найбільш прийнятним найменуванням для третього сектора, на нашу думку, є термін «добровільний неприбутковий сектор». У такому разі сама назва вказує на дві основні характеристики інститутів сектора.

Але навряд чи можна вважати трисекторну модель універсальною та максимально прийнятною для більшості наукових досліджень (зокрема для цього). Саме тому в доктринальній літературі з'являються згадки і про інші сектори. Так, К. Ганн зазначає, що «іноді зустрічається термін четвертий сектор, але він не має сталого значення. Деякі дослідники використовують його, щоб вказати на сегмент кооперативів, інші – для позначення «родинного» сектора» [5, р. 2]. Автор додає, що власне він є прибічником трисекторної моделі суспільства.

Однак багато вчених уважають, що родина є окремим, четвертим сектором у полісекторній моделі суспільства [18]. Цікавим є пояснення М. Калдор щодо цього: «...виключення родини (із третього сектора – Н.М.) відображує чоловічу природу громадянства» [19, р. 22]. Але більш переконливими є такі аргументи:

- участь у родинному житті не є повністю добровільною та соціальні ролі у такому разі приписані, а не обираються вільно [20, р. 84];
- інститут родини не має усіх ознак інститутів добровільного неприбуткового сектора (дивись вище);
- правове регулювання відносин у межах родини відрізняє її від інститутів публічного, приватного прибуткового та добровільного неприбуткового секторів. Як наслідок, коли йдеться про родину, то більший вплив частіше мають не норми права, а норми моралі.

Авторові цього дослідження найбільш прийнятним здається поділ сучасного суспільства на чотири сектори: публічний, приватний прибутковий, добровільний неприбутковий та родинний. До родинного сектору увійдуть інститути, у яких переважають відносини, що будуються на родинних зв'язках, дружніх і романтичних відчуттях; правове регулювання відносин у межах родинного сектора є фрагментарним.

Але цей підхід не є таким, що позбавлений певних недоліків. Так, сусідів не завжди пов'язують родинні та дружні відносини, у такому разі «сусідські» організації будуть належати до третього, а не до неформального сектора. Деякі зауваження викликає і четвертий, неформальний сектор. Якщо четвертий сектор розглядати як «родинний», то до нього увійдуть інститути, які базуються на родинних зв'язках, дружніх і романтичних відчуттях. Цей сектор є найменш формалізованим тому, що такі відносини практично не регулюються нормами права. Але розширення меж сектора з «родинного» до «неформального» дозволяє включити до нього всі інститути, функціонування яких практично не регулюються нормами права. Отже, до четвертого сектора увійдуть також інститути, засновники яких свідомо обрали діяти

поза межами правового регулювання, порушуючи законодавство, а не тільки інститути «чорного ринку», якими обмежуються автори.

Є пропозиція розглядати «чорний ринок» як окремих, п'ятий сектор суспільства. Її висуває автор п'ятисекторної моделі суспільства Д. Гартон. На його думку, слід виділяти приватний (приватний прибутковий – *Н.М.*), публічний, неформальний сектори (останній складається з родин як осередків суспільства), а також громадянське суспільство (автор використовує цей термін як синонім добровільного неприбуткового сектора) та чорний ринок. Стосовно останнього сектора дослідник пояснює свою позицію так: «Чорний ринок складається з інститутів, які, як й інститути приватного (приватного прибуткового – *Н.М.*) сектора, існують для збагачення своїх власників, але, на відміну від інститутів приватного (приватного прибуткового – *Н.М.*) сектора, діють за межами правового простору. До цього сектора вміщують організації, діяльність яких є протизаконною за своєю природою, наприклад, мафіозноподібні інститути, наркодилери, контрабандисти тощо, а також ті інститути, які займаються не забороненою законодавством діяльністю, але роблять це з порушенням правових норм, наприклад, у разі необхідності отримання ліцензії працюють без неї» [4, р. 40].

Основним недоліком такої моделі є відокремлення інститутів п'ятого сектора (чорного ринку) від інститутів інших секторів тільки за економічними ознаками, адже основною метою інститутів чорного ринку є незаконне отримання прибутку. Поза межами п'ятого сектора, таким чином, залишаються інститути, мета діяльності яких також не є законною, але вона не пов'язана з отриманням прибутку (наприклад, заборонені у певній державі політичні партії чи релігійні організації).

Д. Гартон, як і деякі інші дослідники, використовує термін «громадянське суспільство» як синонім до терміна «добровільний неприбутковий сектор». Категорія «громадянське суспільство» стала настільки розповсюдженою, що деякі автори, приділяючи йому істотну увагу у своїх дослідженнях, навіть не надають його визначення у своїх дослідженнях. Проте навряд чи це є правильним та сприяє ефективному розумінню тексту, адже на сучасному етапі є дві протилежні позиції по щодо громадянського суспільства.

Прибічники першої, як уже зазначалось вище, вважають, що терміни «громадянське суспільство» та «добровільний неприбутковий сектор» («третій сектор» тощо) є синонімами;

Прихильники другої точки зору переконані в тому, що до громадянського суспільства входять не лише інститути добровільного неприбуткового сектора. Очевидно, що у такому разі дефініція громадянського суспільства залежатиме від позиції дослідника. Крім того, якщо вчений вважає, що до громадянського суспільства входять не лише інститути добровільного неприбуткового сектора, то на дефініцію вплине те, які саме інститути він включає до складу громадянського суспільства (наприклад, чи вважає автор родину частиною громадянського суспільства).

Варто резюмувати, що термін «громадянське суспільство» є більш широким, ніж термін «добровільний неприбутковий сектор». Уявляється доціль-

ним приєднатися до дефініції Х. Анхайера щодо того, що «сучасне громадянське суспільство – це сукупність інститутів, організацій та індивідів, які знаходяться між родиною, державою та ринком, у яких люди перебувають добровільно для задоволення спільних інтересів» [9, р. 9], та до його точки зору, відповідно до якої громадянське суспільство вміщує всі інститути добровільного неприбуткового сектора; добровільний неприбутковий сектор «є організаційною інфраструктурою громадянського суспільства» [9, р. 9].

Висновки. Аналіз трисекторної моделі суспільства дозволяє зробити висновок про те, що її використання істотно обмежує можливості дослідників сучасного суспільства. Саме тому доцільним є використання іншої полісекторної моделі суспільства, яка передбачає розподіл сучасного суспільства на чотири сектори: публічний, приватний прибутковий, добровільний неприбутковий (так званий третій сектор) та родинний (четвертий) сектор. Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі вбачаються у необхідності приділення уваги детальнішому вивченню особливостей інститутів, які входять до складу родинного (четвертого) сектора, наприклад, [21; 22].

Література

1. Зеленцова А. Гражданское общество. Пленарная сессия № 1. Международная школа социального менеджмента и гражданских инициатив. Москва: «Лига дела», 2004. С. 11–24.
2. Smith S.R., Lipsky M. Nonprofits for hire: the welfare state in the age of contracting. Cambridge MA.: Harvard University Press, 1993. 292p.
3. Salamon L.M., Anheier H.K. Introduction: in Search of the Nonprofit Sector. Salamon L.M., Anheier H.K. Defining the non profit sector: a cross-national analysis. New York: Manchester University Press, 1997. P. 1–8.
4. Garton J. The Regulation of Charities and Civil Society: PhD thesis. London, 2005. 320 p.
5. Gunn C.E. Third-sector development: making up for the market. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 2004. 218 p.
6. Levitt T. The third sector: new tactics for a responsive society. New York: AMACOM, 1973. 182 p.
7. Deakin N. In Search of Civil Society. London: Palgrave, 2001. 234 p.
8. The future of voluntary organisations: report of the Wolfenden Committee [on Voluntary Organisations]. London: Croom Helm, 1978. 286 p.
9. Anheier H.K. Nonprofit organizations. Theory, management, policy. London and New York: Routledge, 2006. 450 p.
10. Hatch S. Outside the state. London: Croom Helm, 1980. Цит. за: Salamon L.M., Anheier H.K. The emerging nonprofit sector: an overview. Manchester: Manchester University Press, 1996. P. 273.
11. Brenton M. The Voluntary Sector in British Social Services. Harrow: Longman, 1985. Цит. за: Salamon L.M., Anheier H.K. The emerging nonprofit sector: an overview. Manchester: Manchester University Press, 1996. P. 273.
12. 6 P. The Voluntary and Non-Profit Sectors in Continental Europe. An introduction to the voluntary sector / edited by Smith J.D., Rochester C. and Hedley R. London: Routledge, 1995. P. 121–154.
13. Putnam R.D. Bowling alone: the collapse and revival of American community. New York: Simon & Schuster, 2001. 541 p.
14. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. Б.Т. Бусел. Київ, Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. 1440 с.
15. Lessons for the Trustees. Lesson #1. URL: <http://savo-elearning.org/lessons.php> (дата звернення: 15.10.2018).
16. Ireland. Supporting Voluntary Activity. A White Paper on a Framework for Supporting Voluntary Activity and for the Developing the Relationship between the State and the Community

and Voluntary Sector, 2000. Цит. за: Powell F.W., Geoghegan M. The politics of community development: reclaiming civil society or reinventing governance? Dublin: A.&A. Farmar, 2004. P. 141.

17. Housing and regeneration / edited by Doolittle I. London: Lexis Nexis UK, 2003. 825 p.

18. Fries R. The Legal Environment of Civil Society. Global civil society yearbook 2003. Oxford: Oxford University Press, 2003. P. 221; Salamon L.M., Anheier H.K. Defining the nonprofit sector: a cross-national analysis. New York, Manchester: Manchester University Press, 1997; Garton J. The Regulation of Charities and Civil Society: PhD thesis. London, 2005.

19. Kaldor M. Global civil society: an answer to war. Cambridge, UK: Polity Press; Malden, MA, 2003. 189 p.

20. Buchowski M. The shifting meanings of civil and civic society in Poland. Civil society: challenging western models. London: Routledge, 1996. P. 76–92.

21. Мішина Н.В. Європеїзація конституційного права України: проблеми і перспективи. Публічне право. 2011. № 3. С. 12–20.

22. Мішина Н.В. Термін «самоорганізація населення» в законодавстві та в доктринальній літературі України. Державне управління: теорія та практика. 2006. №1. URL: <http://www.academy.kiev.ua/ej3/txts/REGIONALNE/04-MISCHINA.pdf> (дата звернення: 15.10.2018).

А н о т а ц і я

Мішина Н. В. Громадянське суспільство у полісекторних моделях суспільства. – Стаття.

Виділення публічного, приватного прибуткового та так званого третього секторів суспільства, тобто трисекторна модель суспільства, на сучасному етапі не є прийнятною для більшості дослідників сучасного суспільства. У статті аналізуються недоліки цієї моделі та розглядаються пропозиції вчених про впровадження для використання інших полісекторних моделей, які є більш вдалими для проведення досліджень громадянського суспільства.

Ключові слова: полісекторні моделі суспільства, трохсекторна модель суспільства, третій сектор, четвертий сектор, громадянське суспільство.

А н н о т а ц и я

Мишина Н. В. Гражданское общество в полисекторных моделях общества. – Статья.

Выделение публичного, частного прибыльного и так называемого третьего секторов общества, то есть трехсекторная модель общества, на современном этапе не отвечает требованиям большинства исследователей современного общества. В статье анализируются недостатки этой модели и рассматриваются предложения ученых о введении в использование других полисекторных моделей, которые являются более приемлемыми для проведения исследований гражданского общества.

Ключевые слова: полисекторные модели общества, трехсекторная модель общества, третий сектор, четвертый сектор, гражданское общество.

С у м м а р у

Mishyna N. V. Civil Society in the Poly Sector Models of the Society. – Article.

The division of the society to the three sectors – public sector, private profit sector and third sector (the three-sector model of the society) is not the best model for biggest part of the contemporary society's researchers. In this article author analyses disadvantages of the three-sector model of the society and alternative poly-sector models of the society, which can be used by the researchers when it comes about the civil society.

Key words: poly-sector models of the society, three-sector model of the society, third sector, fourth sector, civil society.